

Sociale Psychologie
Essay: Gewetensvorming

Contactadres:
J. v. Campenpl.252,
Rotterdam
tel.: 144112
=====

Geert Woltjer

GEWETEN

en

WERKELIJKHEID

24 april 1979.

++++
+ De naaste weg tot zedelijk +
+ dederf is de minachting voor +
+ de menselijke natuur. +
+ Mendelssohn +
++++

Inhoud:

1. Inleiding	blz. 3
2. De vorming van het geweten	" 5
3. Het gebruik van het geweten	" 10
4. Geweten en ethiek	" 13
5. Maatschappij en moraal	" 14
6. Conclusies	" 17
7. Slotopmerkingen	" 17

Gebruikte literatuur:

- + Winkler Prins 1972: "Geweten"
"Gewetensvorming"
"Ethiek".
  - + Stencil "Morele ontwikkeling", Vakgroep
Sociale Wetensch..
  - + "Personality development", J. Kagan.
-

1. Inleiding

Dit werkstuk gaat over geweten en werkelijkheid. Het gaat er van uit, dat het geweten een belangrijke functie heeft voor de mens. In tegenstelling tot de meeste zoogdieren wordt het gedrag van de mens niet meer geleid door instincten. Het gedrag van de mens wordt geleid door kennis en inzicht. Dit betekent echter dat de mens zeer veel moet leren, voordat hij zijn gedrag kan afstemmen op de factoren die de soort mens in stand houden. Vandaar dat de soort mens een mechanisme nodig heeft, dat ervoor zorgt, dat hij juist handelt, ook wanneer hij niet precies begrijpt wat de consequenties van zijn handelen zullen zijn. Dit mechanisme is het geweten.

Het begrip "geweten" duidt aan dat een mens zichzelf beoordeelt, in de meeste gevallen veroordeelt. Een beoordeling veronderstelt echter een norm. Bij de leden van een samenleving bestaan vele regels aan de hand waarvan beoordeeld wordt of iets goed of slecht is. Deze normen worden door het opgroeiende kind van de mensen in zijn omgeving overgenomen, en aan zijn bevattingsvermogen aangepast. Het kind toetst zijn eigen handelen aan de zo verkregen regels m.b.t. goed en kwaad. Wanneer deze normen, die in de samenleving leven, de mensheid ten goede komen, zal ieder opgroeiend kind in redelijke mate aangepast handelen. Dit handelen wordt echter gestuurd door externe regels, waarvan het kind de zin (nog) niet begrijpt. Het geweten is op deze manier een vervangingsmechanisme voor de instincten van de andere dieren.

In tegenstelling tot de instincten, is het geweten niet onveranderbaar. In de puberteit worden primitieve normen uit de eerste jaren geconfronteerd met de werkelijkheid en met normen van andere mensen. Ook later in het leven kunnen opvattingen over goed en kwaad zich wijzigen aan de hand van confrontaties met de werkelijkheid en gedachten van anderen. Bovendien kan het geweten zich aanpassen wanneer inconsistenties naar voren komen. De flexibiliteit van het geweten is echter sterk afhankelijk van de structuur van het geweten,

en de verdere persoonlijkheidsopbouw. Bovendien is werkelijk gewetensvol gedrag niet zozeer afhankelijk van de geïnternaliseerde normen, als wel van reëel beeld van de werkelijkheid en een goed ontwikkeld menselijk invoelingsvermogen.

In hoofdstuk 2 zullen we de invloed van de omgeving op de ontwikkeling van het geweten bespreken. In hoofdstuk 3 zullen we iets zeggen over het gebruik van het geweten. In hoofdstuk 4 wordt aangegeven in welke richting het geweten zich in de loop van het leven zou moeten ontwikkelen: een consistent bouwsel van normen, dat goed met de werkelijkheid overeenstemt, en is gebouwd op menselijke basisprincipes. Dit is het ideale ethische systeem, waarnaar de ethicus streeft. In hoofdstuk 5 zullen we bespreken in hoeverre de moraal in een samenleving zich aanpast aan de omstandigheden. Een kracht, die de seksuele moraal zal doen veranderen: de pil, zal als voorbeeld dienen om de flexibiliteit van het menselijk geweten te illustreren. We zullen de moraal zo op macro-niveau behandelen. In hoofdstuk 6, tenslotte, zullen nog kort de belangrijkste gedachten uit het voorgaande worden samengevat.

2. De vorming van het geweten

Gewetensvorming noemt men het proces, waarbij zich een zedelijk regulerende instantie vormt, die aangeduid wordt als het geweten. "Dit proces is afgesloten met het bereiken der zedelijke zelfstandigheid, de autonome zelfbepaling. Eraan vooraf gaat het hele proces van de zedelijke opvoeding waarin het kind ten aanzien van zijn normbepaling afhankelijk is van zijn omgeving. De vorming van het geweten is van empirische voorwaarden afhankelijk. De sociaal niet aanvaardbare vitale impulsen van het zeer jonge kind worden door het proces van gewoontevorming en training onder controle gebracht, waardoor het "gewoontegeweten" ontstaat. Door middel van gebod en verbod wordt een oriëntering gegeven in goed en kwaad. Deze normen worden geïntrojecteerd, d.w.z. als een innerlijk compas ingebouwd, en door dit proces ontstaat, mede als gevolg van de ontwikkeling van het vermogen tot oordelen en beslissen, het geweten in eigenlijke zin, het "verantwoordelijkheids-geweten". Daarbij moet de mogelijkheid van positieve en negatieve instelling t.a.v. gebod en verbod gegeven zijn. De introjectie van de normen is afhankelijk van de persoonlijke relatie van het kind met zijn opvoeders, in de eerste plaats de ouders."

Dit is een citaat uit de Winkler Prins van 1972 onder "gewetensvorming". We zullen nu de ontwikkeling van het verantwoordelijkheids-geweten nader analyseren. Volgens Kohlberg zijn hierin 6 fasen te onderscheiden. In de eerste twee fasen worden morele normen gehandhaafd om straf te vermijden of beloning te verkrijgen. In de derde en vierde fase bestaat de motivatie uit het zoeken naar goedkeuring en respect van anderen, of het doen van wat van je verwacht wordt. Het oordeel van de anderen is hier van belang voor het gevoel van eigenwaarde, hetgeen naast het zoeken naar affectie, de diepere motivatie is voor de conformering aan de normen van anderen. Pas in de vijfde fase kunnen we werkelijk van geweten spreken: de nadruk gaat liggen op de rechten van anderen.

In de zesde fase wordt het gedrag gereguleerd door een geïnternaliseerd ideaal, onafhankelijk van het oordeel van de omgeving. Met het overtreden van een norm wordt nu het zelfrespect direkt aangetast. Het is uiteraard mogelijk, dat de gewetensontwikkeling op het ene gebied veel verder ontwikkeld is dan op het andere gebied.

In de eerste levensjaren is het kind gericht op goedkeuring van de ouders. Als de ouders tonen, dat een bepaald gedrag hen niet aanstaat, hetzij door fysieke straf, hetzij door het afpakken van geliefde voorwerpen, hetzij door het onthouden van affectie en aandacht, zullen de kinderen proberen dit gedrag te vermijden. Volgens de psycho-analytische theorie gebeurt dit, doordat de kinderen zich slecht gaan voelen als ze de norm overtreden, die hun ouders blijken aan te houden. In de eerste jaren proberen de kinderen te weten te komen wat kan en wat niet. Een duidelijke, consistente opstelling van de ouders is hierbij gewenst.

Rond het vijfde jaar ontwikkelen de kinderen een relatief autonoom geweten. Aan sommige normen, die vroeger niet overtreden werden uit angst voor ontdekking, wordt nu ook aan de regels vastgehouden zonder gevaar van ontdekking. Het kind voelde zich vroeger slecht, omdat, wanneer de ouders hem niet zouden accepteren, hij dit voelde als: "Ik ben niets waard". Nu kan het kind zich al slecht voelen als hij een norm van de ouders overtreedt: het kind kan zich schuldig voelen.

Niet alleen geboden en verboden van ouders en andere belangrijke personen in het leven van het kind zijn van belang voor de gewetensvorming. Het kind gaat zich namelijk identificeren met mensen in zijn omgeving. Dit betekent, dat hij probeert deze mensen zoveel mogelijk na te doen (imiteren) en zich zo goed mogelijk in te leven in de redenen van het gedrag, omdat hij deze mensen als ideaal ziet van wat hij later wil worden. Kinderen kunnen op deze wijze net zo verantwoordelijk over dingen doen, en net zo behulpzaam zijn, als hun voorbeelden. Identificatie speelt op deze wijze een belangrijke rol bij de vorming van het geweten.

Bij de gewetensvorming, zoals deze in de zeer jonge jaren plaatsvindt, kunnen machtsgebruik en onthouding van liefde voor korte tijd, zinnige disciplineringswijzen zijn. Wanneer echter geprobeerd wordt een goed ontwikkeld geweten te verkrijgen, moeten deze methoden in de latere fasen slechts begeleidend zijn. Men moet dan proberen door redeneren en het geven van achtergronden waarom het gedrag niet zinvol is, proberen het kind tot beter gedrag te brengen. Op deze manier kan de zin van de regels overgedragen worden, en kunnen deze regels worden teruggevoerd op algemenere waarden. Hoe algemener de waarden, die in het geweten verankerd zijn, hoe beter later op veranderende situaties gereageerd kan worden: zonder gewetensconflicten.

In de puberteit probeert het kind de normen te toetsen aan de werkelijkheid en de normen in zijn omgeving. Bovendien kunnen de normen nu getoetst worden op consistentie, afhankelijk van de cognitieve vaardigheden van het kind. Het herbeziën van de normen en waarden die het kind heeft meegemaakt, heeft een destabiliserende werking: het kind verliest duidelijkheid over wat kan en wat niet. Wanneer de geïnternaliseerde waarden zeer slecht overeenkomen met de fysieke behoeften van het kind, en de verwachtingen van de omgeving, zal het veel schuldgevoelens krijgen, en proberen de problemen te ontwijken. Het kind krijgt grote problemen.

Wanneer het kind vanuit een redelijk stabiele situatie kan opereren, zal het zich vrij veel kunnen permitteren bij de experimenten m.b.t. de normen. Wanneer het kind tevens voldoende achtergrondinformatie heeft m.b.t. de zin van enige fundamentele normen, zal het bij de experimenten niet al te grote risico's lopen. Het kind zal zich aan de hand van de ervaringen een beeld kunnen gaan vormen van de werkelijkheidswaarde van een aantal normen. Het kind kan een beredeneerd, flexibel geweten opbouwen.

We moeten echter het volgende in de gaten houden. Een moreel systeem is gebaseerd op basisideeën m.b.t. wat anderen zijn, en wat ze willen. Deze mensvisie moet goed ontwikkeld zijn, om geen ontsporingen te verkrijgen bij de gewetensvorming van de puber. In hoofdstuk 4 zullen we bespreken, dat geen enkel

moreel systeem slechts op de werkelijkheid gebaseerd kan zijn. Maar wanneer de puber vanuit een gezonde mensvisie kan experimenteren, zal de puberteit een uitermate vruchtbare periode zijn.

Een van de basiswaarden voor een goed ontwikkeld moreel gevoel, is een goed invoelingsvermogen in andere mensen. Zo'n invoelingsvermogen is niet te verkrijgen door straffen of affectie-onthouding. Zij kan slechts ontstaan door er regelmatig op te wijzen, door woord en gedrag, dat andere mensen net zo voelen als jij, en te wijzen op de beweegredenen achter het gedrag van anderen. Het kind leert zo flexibel en begrijpend te reageren op het handelen van anderen, en leert erkennen, dat anderen anders tegen de dingen aan kunnen kijken, met even veel recht van spreken.

Om andere normen en waarden te kunnen erkennen is een grote geestelijke vrijheid noodzakelijk. Deze kan slechts verkregen worden door het kind duidelijke normen en waarden mee te geven m.b.t. de fundamentele levensgebieden, en het kind te verzekeren van erkenning en liefde.

Wanneer echter onzekerheid bestaat over de aanvaarding van morele experimenten, kan het kind zich óf angstvallig aan de (ouderlijke) normen vasthouden, en een rigide geweten opbouwen, óf zich afzetten tegen de ouderlijke normen, en in een andere sociale context nieuwe normen aanvaarden of opbouwen. Deze normen kunnen even rigide zijn als de oude normen, nu echter aangepast aan de werkelijkheid van het kind in plaats van die van de ouders. De normen kunnen echter ook beter doordacht worden, wanneer het kind probeert de nieuwe normen zoveel mogelijk te verenigen met de oude normen. Bij deze confrontatie kan een begrip ontstaan van de wezenlijke waarden in het leven, dat zeer grondig is. Er ontwikkelt zich dan een gewetensstructuur, die van zeer hoge kwaliteit is: zij is gebaseerd op inzicht en menselijk begrip.

Samenvattend: Het opvoedingsproces moet er op gericht zijn het kind gewoonten aan te leren, die effectief zijn in het maatschappelijk verkeer, en die bovendien onderbouwd zijn door inzicht. Dit inzicht moet gebaseerd zijn op een inlevingsvermogen in andere mensen, en een inzicht in de werking van maatschappelijke en natuurlijke structuren. Het zal duidelijk zijn dat de vorming van een goed en flexibel geweten niet los te zien is van andere persoonlijkheidskenmerken, zoals stabiliteit, intelligentie, inlevingsvermogen en innerlijke rust. Het zal tevens duidelijk zijn, dat de mogelijkheden van een opvoeding als hierboven omschreven, sterk afhangt van de persoonlijkheid van de ouders. Een deel van de hierboven beschreven processen kan echter ook gestimuleerd worden door een inspirerende en gevoelige aanpak van leerkrachten. Kinderen die niet al te veel gestoord zijn in hun gevoelsmatige ontwikkeling kunnen via de identificatie met leerkrachten nog veel leren.

3. Het gebruik van het geweten

Afhankelijk van de manier waarop het geweten gevormd is en de verdere persoonlijkheidsontwikkeling zal het geweten een verschillende structuur kunnen verkrijgen. Wanneer we het geweten als maatschappelijk aanpassingsmechanisme zien, zal het flexibele geweten, dat normen bevat die goed op de werkelijkheid zijn geënt, en die een consistente hiërarchie vormen, de meeste overlevingskansen bieden. De opvoedingsprocessen zullen zoveel mogelijk hierop gericht moeten zijn. Zoals we hebben gezien, is voor de vorming van zo'n geweten vereist, dat de ouders of andere volwassenen waarmee het kind zich identificeert al een besef hebben van de basiswaarden, en dat zij hierop een redelijk consistent normenstelsel hebben gebouwd. Het is anders niet mogelijk de normen inducerend op een overtuigende manier over te brengen. Het kind zal er dan niet toe gestimuleerd worden naar de ratio van de normen te zoeken.

We hebben gezien, dat het kind een gevoel van basisveiligheid nodig heeft, om zijn normen op consistentie en werkelijkheidswaarde te onderzoeken. De ouders moeten in staat zijn een veilige achtergrond te vormen.

Het normenstelsel dat geïnternaliseerd wordt, is vaak niet goed aan de werkelijkheid aangepast. Het zou uit moeten gaan van de lichamelijke, natuurlijke en sociale gegevens, zodat het kind niet te veel conflicten krijgt tussen behoeften en mogelijkheden, en de normen. Wanneer bij praktisch gebruik een tegenstrijdigheid van een geïnternaliseerde norm met de werkelijkheid blijkt, zal de eerste reactie een verdedigingsreactie zijn. De stress toestand wordt niet opgelost, maar wordt door een optische vervorming van de werkelijkheid weggedrukt. Zo'n onderdrukking van de werkelijkheid levert echter grote schuldgevoelens en frustraties op, het eerste omdat er toch altijd een vaag bewustzijn blijft van de als slecht ervaren gedragingen of behoeften, het tweede omdat de behoeften niet bevredigd worden. Op het onderdrukken van de seksuele gevoelens door de aanwezigheid van een strenge seksuele moraal in de 19^e eeuw, heeft Freud de kans gegeven

een theorie te bouwen, waarin alle psychische moeilijkheden op seks herleid konden worden.

De ontwikkeling en structuur van het geweten, zoals dat in de jonge jaren gevormd is, heeft grote invloed op de mogelijkheden in het latere deel van het leven. In het extreme getrokken doet zich bij een goed ontwikkeld geweten met een grote flexibiliteit en een stevige ondergrond, het volgende voor. Elke keer wanneer lichaam, geest, natuur, of sociale reaktiepatronen anders blijken te zijn, dan op basis van de gegevens waarop het geweten gebaseerd is, mogelijk zou zijn, wordt het beeld van de werkelijkheid veranderd, met behoud van alle kennis en inzicht uit vorige perioden. Het bouwsel van normen en waarden blijft zo consistent mogelijk. Het resultaat van dit proces is een consistent geweten, waarin alle ervaringen uit de loop van het leven verwerkt zijn. Deze persoon wordt wijs. De disharmonie tussen beeld en werkelijkheid wordt opgelost door elke keer het hele beeld te wijzigen tot zij bij de kennis over de werkelijkheid past. De stress, veroorzaakt door cognitieve en gevoelsmatige dissonantie, wordt opgelost.

Wanneer het weten echter rigide is, en oppervlakkig, zullen de mensen zich proberen zoveel mogelijk aan de normen te houden, en de werkelijkheid naar de normen toe te praten. Wanneer er tegen het geweten in is gehandeld, zal het betreffende gedeelte gewijzigd worden, al naar gelang de situatie dit nodig maakt. Het aangepaste gedeelte wordt echter niet zonder meer consistent gemaakt met andere normen en waarden. Het rigide geweten is met een grote angst omgeven, zodat het niet op een rationele wijze doordacht kan worden. Het resultaat van bovenstaande processen is een inconsistent geweten, opgebouwd uit voor pragmatische doeleinden aangepaste regels, en vele normen, die zijn blijven bestaan, doordat het toepassen van deze normen niet meer problemen opleverde, dan het doordenken van de met taboe's omgeven regels. Daarnaast blijven vele schuldgevoelens onverwerkt leven, doordat sommige normen overtreden worden, zonder dat dit verwerkt kan worden. Het geweten vormt een last, en wordt bij elk conflict met de

werkelijkheid d.m.v. vluchtreakties en rationalisering van het gedrag tot een wankel bouwsel, waar weinig levenservaring in verwerkt is.

Het voorgaande had slechts tot doel om aan te tonen, dat de manier waarop het geweten in de persoonlijkheid is ingebouwd van fundamenteel belang is voor de verdere ontwikkeling. Ik heb op een bijzonder extreme wijze de gedachtengang proberen duidelijk te maken. Het is duidelijk, dat het betoog slechts een uitgangspunt is voor verder nadenken.

4. Geweten en ethiek

De ethicus is er op gericht een systeem te ontwerpen, om vanuit een grondgedachte allerlei praktische normen op te stellen. De ethicus probeert zich zijn eigen normen bewust te worden, en hieruit een kerngedachte te destilleren. Vervolgens kan van deze kerngedachte een systematischer ethisch normenstelsel opgebouwd worden, waarvan de ethicus meestal vindt, dat alle mensen dit zouden moeten aanvaarden. De ethicus probeert dus een rationeler, of in ieder geval consistenter normenstelsel op te bouwen, dan de gemiddelde mens. De evenwichtige en flexibele mens vormt een geweten, dat aardig in de richting komt, van wat de ethicus als doel ziet.

Wanneer het geweten ontdaan is van alle irrationaliteit, blijft er nog een kern over, waar omheen elk ethisch stelsel gebouwd wordt: het mens- en wereldbeeld. Het invoelend vermogen van de mens, tot welke mensen gaat dat? Wordt een ongeboren vrucht nog als mens gezien? Dit hangt er van af hoe je een mens definieert. Als je je bewust bent, dat je zelf ook eens zo geweest bent, zal je misschien de ongeboren vrucht als mens zien. Wanneer je erg kan meeleven met dieren, kan je vegetarier worden, omdat je hen als jezelf voelt.

Bovenstaande voorbeelden dienen er toe, om duidelijk te maken, dat een duidelijke omschrijving van het begrip "mens" nodig is, om een oordeel te vormen over het eten van vlees, abortus, en het gebruik van negers als slaven. Je hoeft alleen diegenen als "mens" te behandelen, die je als gelijkend op jezelf definieert. Uiteraard is dit weer een zeer eenzijdig voorbeeld. Het dient slechts, om te illustreren, dat elk geweten gebouwd moet zijn op subjectieve gevoelens.

5. Maatschappij en moraal

De moraal verandert constant. Telkens wanneer blijkt dat bepaalde regels niet voldoen, worden ze op een gegeven moment door degenen, die sterk met de tegenstelling regel-natuur kampen, en/of door sterke persoonlijkheden, omvergeworpen, en vervangen door nieuwe normen, die in die tijd als fundamenteeler of beter gezien worden. Misschien worden sommige normen volledig vernietigd.

Goede normen blijven echter bestaan, zoals blijkt uit het volgende mechanisme.

De onbekendheid met de functie van de normen door vele individuen zorg ervoor, dat ze met zo'n sterke lading omgeven zijn, dat ze niet zo makkelijk op rationele wijze begrepen kunnen worden. Als iemand echter de norm overtreedt, wordt hij zich vaak bewust van de slechtheid ervan. Meestal wordt tevens door anderen de slechtheid ervan doorzien. Hierdoor wordt dan een rationele empirische versterking van de regel bewerkstelligd. Als iemand vermoord wordt, dan wordt iedereen zich door identificatie met het slachtoffer (de identificatie met de moordenaar is niet zo aangewezen vanwege de taboe's die er om spelen) bang van degenen, die ook jou vermoord zouden kunnen hebben. Moord wordt dan geassocieerd met angsten, die rond de eigen dood bestaan. Het geweten m.b.t. de moord wordt versterkt.

Zo blijven normen, die appelleren aan reële gevaren, bestaan. Denk bijvoorbeeld aan gehoorzaamheid, die noodzakelijk is, om gevaren te ontwijken in situaties, waarin je zelf nog geen overzicht hebt. Gewetensvorming is noodzakelijk om de mens tegen zichzelf en anderen te beschermen.

Geweten betekent echter ook een irrationaliteit en onevenwichtigheid in het menselijke bewustzijn. De normen worden van buitenaf opgenomen. Dit betekent dat ze als min of meer losse gegevens kunnen blijven bestaan buiten het "werkelijke leven". Op jeugdige leeftijd zijn ze volledig gegeven, later wordt een deel ervan goedgepraat en/of op zijn werkelijkheidswaarde gekeurd. Zolang de regels die het handelen controleren niet volledig aansluiten op de werkelijk-

heid, en zolang de regels niet passen bij het beeld dat het individu van zichzelf en zijn omgeving heeft, zullen ze een bron van spanning zijn. Doordat een simpel stel regels is ingevoerd om de werkelijkheid tenminste redelijk de baas te kunnen, zijn ze tevens een gevaar, elke keer als de werkelijkheid tegen de regels inspreekt. Het goede geweten is daarom een geweten gedragen door inzicht, niet door geïnternaliseerde regels die onverwerkt zijn gebleven. Dit betekent dat elke beperking die iemand zich oplegt, omgeven moet zijn met een beeld van wat beschermd moet worden door het toepassen van de regels. Het moet niet zijn: "Het moet nou eenmaal", maar je moet achter de normen staan, ze moeten zin hebben.

De meeste gewetensnormen zijn geboren uit problemen, die voortvloeiden uit het overtreden van zo'n regel. Zo leverde sex voor het huwelijk in vroeger tijden het gevaar op, dat kinderen geboren zouden worden, die niet goed verzorgd konden worden, en een last zouden vormen voor de omgeving. Je gaat je dan afvragen of de last van een kind niet ernstiger bezwaren oplevert dan een gebrek aan seksuele lustbeleving. Aangezien de seksuele krachten op sommige momenten zeer sterk kunnen zijn, zou het beeld van de werkelijkheid enigszins vervormd kunnen worden op dat tijdstip, en de gevaren van sex zouden onderschat worden. Dit kan heel gemakkelijk. Wanneer echter op dat moment het geweten gaat spreken, treedt een extra kracht in werking, die ondubbelzinnig tegen het seksuele gedrag werkt, en die zeer sterk is vanwege de angst waarmee zij omgeven is. De seksuele moraal heeft dus een duidelijke functie gehad, en is dus in oorsprong alles behalve irrationeel.

De seksuele moraal is echter als irrationele norm een eigen leven gaan leiden. De situatie in de samenleving veranderde: De voorbehoedsmiddelen ontwikkelden zich. Het gevaar van sex zonder een institutionele regeling voor het kind werd tot een minimum beperkt, als tenminste voldoende voorzorgsmaatregelen genomen zouden worden. De oude normen worden echter nog geïnternaliseerd zonder dat er nog een reële basis voor is. Hierdoor wordt het mogelijk de normen te overtreden zonder hiervoor direkt gestraft te worden. De normen kunnen

eerst in het geheim, later openlijk, als onredelijk ontmaskerd worden. Maatschappelijke veranderingen maken een verandering van de moraal mogelijk.

Uit het bovenstaande mogen we niet concluderen, dat de enige kracht achter moraalverandering beschreven is. Ik denk echter, dat het boven omschrevene zeer belangrijk is voor de moraal verandering.

6. Conclusies

Het geweten is een mechanisme dat het handelen van mensen aanpast aan hun omgeving. Het vervangt de instincten van de dieren op plaatsen waar menselijk inzicht niet voldoende is om het gedrag te leiden. Het geweten kan zich echter door ervaring wijzigen. Hiermee is het voordeel van een geweten boven instincten aangegeven.

Het geweten wordt echter ook door irrationele motieven gevormd, die het van de werkelijkheid af kunnen laten wijken. Dit is echter in het werkstuk niet erg benadrukt. Bovendien werkt het mechanisme vertraagd. Bovendien brengt een geweten met zich mee, als het niet door inzicht gedragen wordt, dat allerlei schuldgevoelens kunnen ontstaan. Ook kunnen slecht geïntegreerde normen als sterke beperkingen worden ervaren: het Es en Ich wordt beperkt door het Uber-ich in de termen van Freud. De normen kunnen in conflict komen met de alledaagse behoeften en werkelijkheden.

Maatschappelijk gezien maakt het geweten een zekere stabiliteit in de moraal mogelijk, en betekent het tevens een traagheid in het aanpassingsvermogen van de mens aan zich wijzigende omstandigheden.

7. Slotopmerking

In dit werkstuk heb ik geprobeerd de essentie van het geweten schetsenderwijs naar voren te brengen. Het heeft tot doel de gedachten m.b.t. het geweten enigszins op een rij te zetten. Het kan dan dienen om als basis te dienen voor verder nadenken. Het is als het ware een kapstok waaraan verdere informatie zich kan vasthechten, of waaraan verdere informatie wijzigingen kunnen aanbrengen. Vele gedachten zijn bijzonder extreem geformuleerd. Dit had slechts tot doel de grote lijn duidelijk te laten uitkomen. De noodzaak tot formuleren heeft me aan het denken gezet, zodat de hier neergeschreven gedachten misschien over een tijdje zijn gewijzigd tot beter aan de werkelijkheid aangepaste ideeën.